

MONC**RAPA**(03)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY
AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL
PERSPECTIVE**

**VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA**

CIP 904:323.26 V10

Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective = Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval : una perspectiva arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, 2025. – 1 recurs en línia (399 pàgines) : il·lustracions. – Conté: Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie / Valérie Serdon ... – Textos en català, anglès, francès, italià i Castellà. – Descripció del recurs: 15 setembre 2025. – (Moncrapa ; 3) ISBN 978-84-9984-716-0 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-753-8 (Edicions UdG)

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Serdon, Valérie. Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Violència – Història – Fins al 1500 2. Arqueologia medieval 3. Arqueologia clàssica 4. Llibres electrònics

CIP 904:323.26 V10

Moncrapa - 03

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN Documenta Universitaria:

978-84-9984-716-0

ISBN Oficina Edicions UdG:

978-84-8458-753-8

DOI: [10.33115/b/9788499847160](https://doi.org/10.33115/b/9788499847160)

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part del Projecte quadriennal de recerca finançat per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma.»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

ÍNDEX

Violence et conflit au Moyen Âge . Miscellanées d'histoire et d'archéologie	6
Valérie Serdon	
La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la tarraconense. Tedeja y Cabeza San Vicente (Burgos)	21
Jose Angel Lecanda, Asier Pascual	
La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno	39
Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana	
El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos v y vi	51
José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos	
Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited	61
Ettore A. Bianchi	
La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs . Dades documentals i arqueològiques	72
Josep Maria Nolla	
Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle x?	81
Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell	
Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)	103
Ramon Martí, Adrià Cubo, M ^a Mercè Viladrich	
Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)	122
Jaume Oliver Bruy	
Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati	137
Silvana Rapuano	
La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia). Fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia	151
Luis Miguel Yuste Burgos	

La lluita entre el poder reial i els Cabrera. El cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona	167
Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé	
El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana	186
Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias	
Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)	208
Elvis Mallorquí	
Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)	221
Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola	
La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)	245
Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn	
Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la Baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles	258
Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González	
¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?	275
Emilie Comes-Trinidad	
Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia	285
Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo	
Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu	297
Marco Milanese	
Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat). La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi	306
Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs	
Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice	321
Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi	
Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda. Anàlisi bioarqueològica i context històric	340
Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí	
Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II ac-XX dc). Comentaris sobre la seva protecció legal	352
Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes	
ABSTRACTS (català)	372
ABSTRACTS(español)	382
ABSTRACTS (english)	392

CANVIS ANTICS ACCELERATS PER LA GUERRA

DELS VILARS ALTMEDIEVALS A LES CASES FORTES EN EL
DOMINI DELS CENTELLES (OSONA, SEGLES IX-XII)

Jaume Oliver Bruy¹

INTRODUCCIÓ

L'emergència documental de la casa forta (*fortis domus*) entre els segles XI-XIII és un fenomen general europeu que reflecteix la multiplicació de les nissagues i la densificació de les xarxes aristocràtiques, així com, més específicament, la desconcentració de les mainades guerreres que passen a estar-se al castell principal només per raó del servei de guàrdia (Bur, 1986), (Sirot, 2007), (Mazel, 2014, p. 82, 447-449, 454-462). Nogensmenys, el fenomen també s'observa en el món urbà (p. ex. Sousa, 2018). En el cas de Catalunya, M. Riu (1986, p. 202-203) ja va observar que les *domus* «tenien unes atribucions feudals en l'organització del territori, dintre del districte dels castells», essent un dels seus trets la doble funció de residència d'una nissaga senyorial i centre dels seus propis dominis. En aquesta línia J. Bolòs (2004, p. 131-134) també les relaciona amb l'emergència de la «petita noblesa, els cavallers». Pel mateix autor, les *domus* són tret material de la consolidació i expansió del feudalisme, la dispersió de l'hàbitat en algunes comarques, la creació de viles-mercat i de les vilanoves, i la conquesta i colonització de noves terres (Bolòs, 2014, p. 112).

A Osona, les *domus* proliferen en els textos a partir de la segona meitat del segle XI i, tot i que reben noms diversos (*domum ipsa sive municionem*, 1145; *fortitudinem de Palomera*, 1169),² el mot *domus* s'acaba imposant. Per la comarca hom calcula, a partir dels inventaris patrimonials, que un 29% de les fortificacions pertanyen a aquesta categoria, cosa que denota una «alta concentració de senyors ennoblits que ja no tenen un castell amb funcions militars i de residència, sinó que ens apareixen com a cases residencials amb una funció militar secundària» (Pratdesaba, 2017, p. 17). En aquest treball resseguim el cas de les *domus* del domini de la nissaga dels Centelles, la primera baula genealògica dels quals,

¹ Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest treball s'ha fet en el marc del projecte «Órdenes agrarios y conquistas ibéricas (siglos XII-XVI). Estudios comparativos» (IP: Dr. Felix Retamero, Dra. Helena Kirchner. Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades 2021-2025). Les figures procedeixen de l'arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, excepte la 2 i 5 (autor), 8 (cortesia d'Enric Costa) i 10 (autor sobre base ICGC).

² Arxiu Episcopal de Vic (AEV), Calaix 6, pergs. 2313bis, 2383.

Gilabert Isarn, apareix documentalment l'any 1031 en el terme del castell de Sant Esteve, després de Centelles (Ordeig, 2003). En aquest terme de 86 km² hi havia un mínim de 5 *domus* sota domini de la nissaga o d'altres famílies fidels. També resseguim el cas d'altres 2 *domus* sota el mateix domini situades a la perifèria exterior del terme.

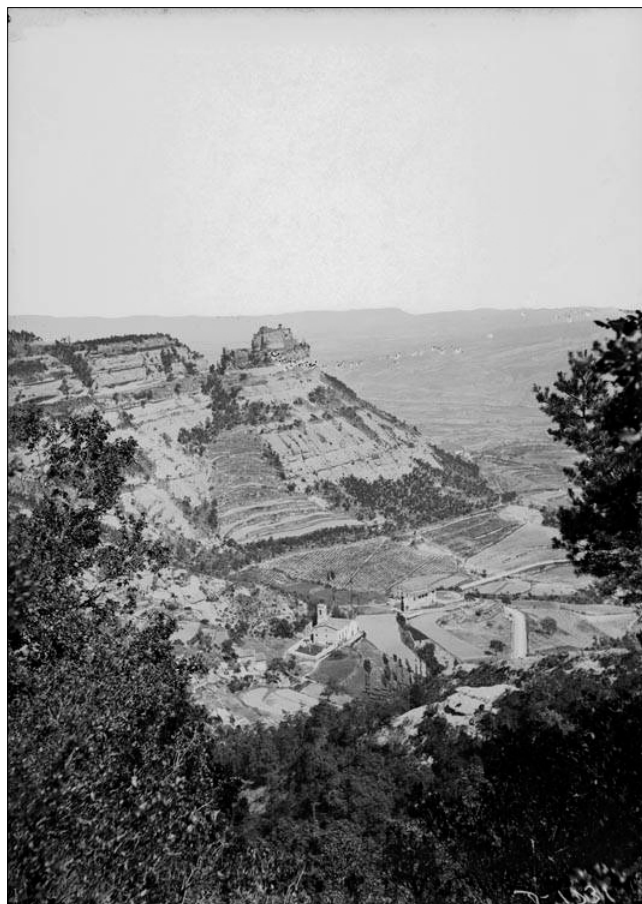
LES DOMUS DELS CENTELLES

La casa de Centelles

L'any 1117, el cap de la nissaga, Gilabert Guadall *de Centeies*, va posar sota la protecció de l'església de Santa Maria de l'Estany la casa forta on residia i que rebia el nom de l'església parroquial de Sant Martí situada a poc més de 150 m de distància (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*).³ És possible que un precedent de la *domus* ja existís l'any 1031, quan el primer membre conegut de la nissaga, Gilabert Isarn, va rebre del seu padrí Unifred diversos dominis al sud d'Osona i a la vall del Congost en un acte públic *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*.⁴ En tot cas, el 1139 les *ipsas domos de Centeies* pagaven a l'Estany una quartera de forment, una d'ordi, una *perna*, un parell de gallines i una aimina de vi òptim.⁵ La casa forta es trobava en l'emplaçament de les actuals ruïnes de la Rectoria Vella, construïda a partir de l'any 1204, data en què Gilabert de Centelles va donar a la parròquia de Sant Martí l'alou de la Coma del Bosc arran del trasllat de la residència senyorial al ben proper castell de Sant Esteve (Retamero *et al.*, 2015, p. 194). L'any 1198, el castell ja rebia el nom de la nissaga (*in terminio castris de Scintillis*, CC, p. 916).⁶

El mateix emplaçament de la *domus* (fig. 1) era l'any 898 el nucli d'un dels vilars adscrits a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda en el moment de la seva consagració. El vilar *Sentilias* es trobava als peus del cingle del castell de Sant Esteve (*singulum dicti castris de Centelles*), esmentat en la mateixa acta de consagració («*kastro Sancti Stephani*»)⁷. A l'entorn immediat de la casa forta hi havia una coromina (*al sol devall de la sua coromina de Sentelles prop lo hort de la dita capella*, 1305).⁸ L'esment, al segle XIV, del *mas Savila de Vall*⁹ o *Villa Inferiore de Scintillis*

Figura 1. La rodalia del castell de Centelles i la parròquia de Sant Martí, 1910.

3 AEV, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, any, f. 31.

4 DCV, doc. 884.

5 PACB, doc. 753.

6 AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, any, f. 33.

7 Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 11; CCIV, doc. 37.

8 ACA, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 17.

9 Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 52.

(Retamero *et al.*, 2015, p. 194) també suggereix que hi havia hagut una altra «vila d'amunt» que no pot ser altra que el nucli del vilar original.

La casa de Vinyoles

Un altre vilar documentat l'any 898, *Vineolas*, va donar nom a una *domus*.¹⁰ També es trobava al peu de la cinglera de les Costes de Centelles (fig. 2), sota el Puigsagordi (*ro[ch]as super Vignoles, supra ipsas Vinales ad ipso monte, 987*),¹¹ i ja existia el 1146, quan *Poncius de Vinales*, segurament el *miles* al càrrec, fou testimoni del castlà de Sant Esteve, Guillem Bonfill.¹² La vinya havia de ser un conreu prou característic d'aquesta zona per donar-li nom des dels temps del vilar primerenc. L'any 1065 n'hi havia sota les Costes de Centelles i el 1148 el castlà Guillem Bonfill, la seva dona Guillem i el seu fill Guillem van donar a cens *ipsas laboraciones et vineas* entre la *devesa qui est de Raimon Ruvira usque ad coma de Vinales quo est supra ipso soler*, per fer-hi casa (*ut edifices domo*) i complantar vinyes i arbres (*et complantetis vineas et arbores*). Els censos imposats no deixen cap dubte sobre la renda com a interès principal de la promoció del conreu i la multiplicació d'assentaments camperols (*et donetis ad nos de annona tascam et braciaticum et de vino quintum et braciaticum et per ipsos domos et clos cum ortalibus dues fugaces et parilio I gallines et migera civada et per ipsa barchera [...] perna I de precium XII denarios [...] de ipsa noguera qui est fora de ipsa barcera de ipsas nodes medietate*).¹³ Possiblement, la devesa formava part dels *alios fevos quomodo ego abeo et teneo per seniori meo domnus Petrus Berengarii* que el castlà Guillem Bonfill posseïa l'any 1145 i del *fevo de Senteies* situat a la rodalia de la *domus* l'any 1194.¹⁴ Confirma la importància del conreu i, també, el paper de la casa de Vinyoles com a magatzem del vi procedent de les rendes que el 1267 Pere de Santa Eugènia, feudatari de la *domus* per Bernat de Centelles, empenyorés *una tonam plenam vino que est in domo de Vineolis*, tot indicant que si hi hagués més vi seria seu (*et si aliquid superfuerit de dicto vino sit meum*); aquest vi s'adreçava al mercat (*et si dictum vinum vobis non tradidero [...] possitis similiter vendere et obligare pro dicto debito*). Vivien aleshores a la casa forta, potser en un edifici proper, tres homes que van fer de fideiussors (*morantur iusta domum de Vineolis*).¹⁵ El 1257, Pere de Santa Eugènia aportà com a garantia d'un altre deute de 700 sous *omnes reditos et exitus et proventus quos ego habeo et habere debeo accipio vel accipere debeo in toto castro de Cintillis*, per raó del feu de la *domus de Vineolis*.¹⁶ El domini superior dels Centelles es mantenia quan el 1434 Jaume de Tagamanent va comprar els drets *in castlania et domus de Vineolis* i a altres dominis de la *castlania maior*

Figura 2. La rodalia de Vinyoles, sota les Costes de Centelles, avui.

¹⁰ CCIV, doc. 37.

¹¹ L'editor del document proposa *rodeas*, que sembla un error de transcripció o de tipografia (Rocafiguera, 1983, doc. 1).

¹² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins (AMSMB), perg. 13-3-18.

¹³ AMSMB, pergs. 13-3-16, 13-3-18.

¹⁴ PACB, doc. 840; Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, P.1.229.27.

¹⁵ AMSMB, perg. 13-1-01.

¹⁶ AMSMB, pergs. 13-1-21, 13-5-01.

sive feudum castri de Scintillis et domus vocata de Vineolis constituta intra terminum dicti castri, aleshores en feu de Gilabert de Centelles (Pladevall, 1987, p. 52-53, 71).

El 1532, la casa s'esmenta com a *domus sive manso de Viniolis* (CC, p. 921, 1048), senyal d'una transformació en curs de la *domus* en explotació fonamentalment agrícola. Nogensmenys, l'edifici conserva actualment una part de la fàbrica de la primera meitat del segle XIII corresponent a una construcció de planta quadrada amb obertures defensives (ERC, 2014, p. 215-216).

La casa d'Ollic

La *domus* d'Ollic es trobava a l'emplaçament del vilar *Uligo*, esmentat també l'any 898, en una zona de domini primerenc comtal. Emma, filla del comte Guifré I, hi tenia una vinya (*vineam in loco que dicitur Ulligo modiatas IIII*) i la comtessa Garsenda també hi tenia terres que va donar al monestir de Ripoll abans de l'any 925. A prop també hi havia dominis del comte Ramon Borrell que el 990 afrontaven amb un *villare que dicunt de Borrello*, segurament era ell mateix o el seu pare Borrell II. La rodalia estava inclosa el 921 en *en lo pendent [< apendicio] del castell de St. Esteve en lo terme de Olligo*.¹⁷

La història de la *domus* sembla començar entorn de 1040 i és indissociable de l'activitat de la xarxa aristocràtica liderada pels Centelles, que tenien el centre del domini propi ben a prop. Aquell any, els senyors Guadall Gilabert i Oruça van vendre a Guitard un alou amb molins *in loco vocato Ulich*, on també hi havia *ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert* (Rocafiguera, 1983, doc. 4), segurament una referència a Gilabert Isarn, pare de Guadall. Sembla que era el mateix molí l'esmentat el 1048 en un empenyorament d'aquell Guitard a Gilabert Isarn i al seu fill Guadall Gilabert d'un *soler cum cases et curtes et ortos et terras et triliat et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt*.¹⁸

El soler afrontava amb la *rocha de Ullig*. El 1073, *ipso manso de Ulic ubi Plancarius habitat* apareix en el testament de Belisenda, dona de Ramon Bermon de Taradell, que el deixà al castlà Bonfill Guillem del castell de Sant Esteve.¹⁹ Un segle després, el 1184, Berenguer de Sant Esteve, igualment castlà, va donar a Santa Maria de l'Estany el mas *que tenet Bernardum de Ulig quem vocant de Mul*.²⁰ La casa forta pròpiament dita (*domo*) es documenta finalment l'any 1265 en el testament de Guillema de Castell, de la mateixa nissaga de castlans de Sant Esteve,²¹ al capdavant d'una història antiga de transferències de dominis en el si de la xarxa aristocràtica dels Centelles, que reprengueren el paper inicial dels comtes en l'àmbit local. La *domus* es convertí després en el mas Ollic (fig. 3).

Figura 3. El mas, abans casa forta, d'Ollic, any 1932.

¹⁷ CCIV, docs. 37, 281, 1590, 221.

¹⁸ AMSMB, perg. 13-3-23.

¹⁹ DCV, docs. 1350-1351.

²⁰ AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 33

²¹ AEV, Cúria Fumada, Testaments, vol. 2.

La casa de Gèmenes

A una raconada a la dreta de la vall del Congost, sota els cingles de Bertí, que el 898 constituïa el territori del vilar *Gemminas*,²² es trobava una altra *domus*. Amb certs dubtes sobre l'adscripció castral entre 921-922 (*in terminio de castro Sancti Estefano vel de Geminas*),²³ la vall de Gèmenes hi va acabar incorporada i fou escenari d'una senyorialització intensa a càrrec de Santa Maria de l'Estany, la capella de Santa Maria del castell de Sant Esteve i els mateixos Centelles. El 1204 Gilabert de Centelles va confirmar a l'Estany el *molendinum de Envegia quod est iuxta illud molendinum* donat el 1193 pel seu pare Bernat, amb tots els drets i usatges que tenien sobre els homes i dones *de Geminis* i sobre *ipsos milites de Segur*, nom que sembla que rebia aleshores la *domus* dins el terme *de Scintillis*.²⁴ Tot i que la *domus* no s'ha conservat, s'ha de relacionar amb la capella de Sant Pau (fig. 4) que es documenta el 1188, per bé que els seus vestigis corresponen a mitjan segle XI (ERC, 2014, p. 216-217). També s'ha de relacionar amb el mas Gèmenes, que l'any 1483 es trobava al mateix lloc de la fortalesa (*illius mansi sive domus de Gemenas*). El mas es tenia sota domini de la capella de Santa Maria del castell de Centelles, que entre 1518-1523 també tindria dominis al *Soley de la Sala de Vall de Gèmenes*, amb «sala» com a referència toponímica a la fortalesa.²⁵

Figura 4. Sant Pau de Gèmenes, c. 1916-1937.

La casa de Casoles

L'any 898, *Casulas* també era un vilar que fou adscrit a la parròquia de Sant Martí de Centelles.²⁶ Al darrer quart del segle XII s'havia convertit en el nucli del domini de la nissaga senyorial que rebia el nom del lloc, on vivien els seus membres (*subtus domibus de Poncius de Casolis*, 1172).²⁷ Els Casoles es documenten des de l'any 1134 entre els senyors que van prometre romandre un any a la cavalleria del Temple; aleshores Ramon de Casoles va signar la promesa al costat de Bernat *de Senteies*.²⁸ Ramon fou anomenat «senyor» l'any 1162 (*domnum Raimundi de Kasoles*), tractament significatiu de la seva puixança,²⁹ manifestada, d'altra banda, en la seva presència en actes de l'aristocràcia osonenca, sovint al costat dels Centelles.³⁰ Pel que fa a la residència, però, en el tombant del segle XII al XIII, els Casoles la traslladaren a l'altra banda de les Costes de Centelles, a prop de l'església de Santa Maria Savall documentada els anys 1081-1082 (ERC, 2014, p. 190). L'església ja era objecte devoció per Geribert Oliba i Estefania, antecessors dels Casoles, l'any 1099 (fig. 5).³¹ L'any 1213, Dolça

22 CCIV, doc. 37.

23 CCIV, docs. 221, 244.

24 AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 33.

25 Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà.

26 CCIV, doc. 37.

27 AMSMB, perg. 16-1-04.

28 PACB, doc. 671.

29 AMSMB, perg. 6-3-09.

30 AMSMB, perg. 7-2-22, amb Ramon de Centelles, 1163.

31 AMSMB, perg. 13-4-08.

de Casoles ja havia construït el nou casal a la sagrera de l'església (*ipsum nostrum cassal qui est in sacraria Sancte Marie iusta ecclesiam et sunt hedifichatas ipsas domos quas fecit Dulcia de Cassulis ad Beate Marie*).³² Així ho recordaven ella mateixa, el seu marit Bernat Alfaneç i els seus fills Arnau i Bernat el 1227 (*nostras domos proprias quas habemus et fecimus iuxta dictam ecclesiam Beate Marie de Valle expensis nostris*).³³

Figura 5. Vestigis gairebé invisibles de Santa Maria Savall, avui.

La casa es trobava en el terme del castell de Centelles (*honores domus de Cazoles constructe in terminio de Scintillis*, 1352)³⁴ i el caràcter feudal d'alguns dominis dels Casoles apareix en una convinença de 1242 per la qual Bernat de Centelles encomanà a Pere de Santa Eugènia la castlania i *Arnaldum de Casolis cum suis feudis*.³⁵ Un dels feus eren el *fevum Sancti Stephani* pel qual els Casoles pagaven l'any 1172 els censos *qui inde exire debent ad ipsos seniores*.³⁶ El 1227, Bernat de Centelles i Pere de Santa Eugènia eren *seniores* de Dolça de Casoles.³⁷ El domini eminent sobre la casa forta, però, fou qüestionat pels Castellcir —successors dels Casoles— i els rectors de Santa Maria Savall a principis del segle XIV: Bernat de Centelles defensava que la casa forta era tinguda en feu d'ell (*predicta teneri pro eo in feudum*) mentre Castellcir i rector sostenien el seu caràcter alodial (*quod dicta domus de Casulis in pluribus antiquis instrumentis alienatorium et aliorum contractuum in quorum aliquibus formavit dominus de Scintilliis et nominabatur alodium [...] fore alodium franchum et liberum dicte capelle*, 1303). Els documents aportats pel Castellcir i el rector acabaren demostrant l'alodialitat del domini per part de l'església de Santa Maria Savall per una deixa testamentària d'Arnau de Casoles de 1248.³⁸

32 AMSMB, perg. 13-4-03. El 1316 com a *domo de Casolis constructe in parrochia Sancti Martini de Scintillis* en un document signat pel «*baiulus castri de Scintillis*» (perg. 13-4-17).

33 AMSMB, perg. 13-4-18.

34 AMSMB, perg. 13-1-33.

35 AEV, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66.

36 AMSMB, perg. 16-1-04.

37 AMSMB, perg. 13-4-40.

38 AMSMB, perg. 13-4-37, 13-4-35. En aquest moment es devia fer el recull de documents de Bernat de Centelles del segle XIV (ANC, Blanes-Centelles, *Relació de documents atorgats per Bernat de Centelles*).

La casa de Bertí

El nom de la *domus* de Bertí, o del Clascar, ve del *castelo Bertilli*, una possible fortificació precastral que els anys 978 i 1038 era una de les fites del bisbat d'Osona.³⁹ Sense que es pugui assegurar la continuïtat topogràfica entre el possible *castellum* del segle x i la *domus*, aquesta ja existia l'any 1152 quan Pere de Bertino, que en devia ser el *miles* al càrrec, signà com a testimoni de Ramon de Casoles.⁴⁰ Els Casoles potser ja n'eren feudataris i, en tot cas, Bernat de Casoles hi tenia el delme l'any 1248,⁴¹ i el 1299 la *domo de Berti* fou escenari del repartiment dels delmes de Palou i de Granollers entre diferents senyors vallesans.⁴² Segurament era per les seves vistes cap al Vallès que *domus* va rebre ocasionalment el nom de Bellver, com quan el 1303 els Casoles foren infeudats *in Pulcro Videre* de la seva part del delme de Bertí pels Centelles.⁴³ El 1248 Bernat de Centelles fou fideiussor del testament de Bernat de Casoles i el 1311 *la casa y fortaleza de Bellver altrament anomenada Berti* fou infeudada per Bernat de Centelles a Elisenda, vídua d'Huguet de Bell-lloc.⁴⁴

La *domus* es trobava sobre els Cingles de Bertí, al costat d'una variant del camí ral de Vic a Caldes de Montbui, a les actuals ruïnes del castell neogòtic del Clascar (fig. 6). Aquest altre nom també és històric: l'any 1370 Eimeric de Centelles convocà els homes de la parròquia de Sant Pere de Bertí per eximir-los dels jornals a les seves vinyes situades a prop de la *borgia de Clascano* i, poc després, ell mateix establí a Guillem de Clascar, encarregat de la *borgia* o fortalesa, el *celler den Sentelles*, les *fusta vinaria* i les vinyes de la *vinya den Sentelles*.⁴⁵

Figura 6. La casa forta de Bertí-El Clascar, any 1917.

La casa de la Torre de Centelles

També dins del terme castral hi havia la *domus* de Centelles, documentada l'any 1285, que l'any 1292 va rebre permís de Gilabert de Centelles per edificar un molí a prop (molendini de Turri de Scintillis), a la parròquia de de Sant Quirze Safaja. Les fotografies antigues del molí mostren una torre de planta quadrada, planta baixa i dos pisos, amb

39 CCIV, doc. 1247; DCV, doc. 974.

40 AMSMB, perg. 7-4-05.

41 AMSMB, perg. 1-2-44.

42 Biblioteca de Catalunya, perg. 154.

43 AMSMB, perg. 13-4-35.

44 AMSMB, perg. 1-2-44; ANC, Blanes-Centelles, *Relació de documents de Bernat de Centelles*.

45 AEV, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Lligall del segle XIV.

una porta al primer pis, i espitlleres (fig. 7). Dit avui molí de Llobateres, l'any 898 la seva rodalia corresponia al al territori del *villare Ninfridii* o del *villare Wistrimiro*.⁴⁶

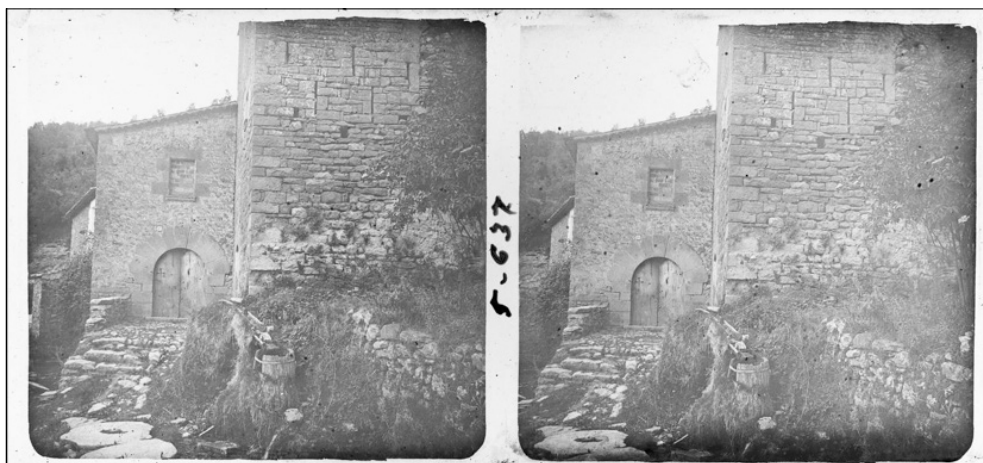

Figura 7. La Torre de Centelles (molí de Llobateres), 1922.

La casa de Blancafort

Fora del terme castral, els Centelles també eren senyors de la casa forta de *Blancafórt*, al bell mig de l'entrada de la vall del Congost des del Vallès, a la Garriga (fig. 8). La primera referència és de l'any 1142, amb Berenguer de *Blancafórt* fent de testimoni d'una concòrdia sobre el domini de Santa Maria de l'Estany a la Garriga, amb la *laudatio* de Gilabert de Centelles.⁴⁷ El 1156, Bernat de Blancafort, fill de Pere de Santa Eugènia i Dolça, va fer de testimoni de l'oblació del seu germà Pere com a canonge de la catedral de Vic, i el 1172, ell i el seu germà Ramon de Blancafort foren testimonis d'Ermessenda d'Aiguafreda.⁴⁸ Tots dos, amb Berenguer de Blancafort, van signar com a testimonis l'exvacuació del germà de tots Pere Gros d'una donació al monestir de Sant Cugat del Vallès a Canovelles, l'any 1179.⁴⁹

Figura 8. La torre i molí de Blancafort, any 1953.

L'any 1171, Bernat de Blancafort i Berenguer de *Centeles* ja havien estat testimonis de la redempció d'uns honors lleidatans de Ramon de Montcada,⁵⁰ i llavors, el 1183, Bernat i Ramon de Blancafort foren testimonis de la donació a Santa Maria de l'Estany de part del delme dels castlans del castell de Centelles (*ipso decimo parrochie Sancte Columbe de Vinales*).⁵¹ La jerarquia sobre la *domus* apareix en la concòrdia entre Bernat de Centelles i Pere de Santa Eugènia pels respectius drets que va fer explícita la seva pertinença al domini eminent dels

⁴⁶ CCIV, doc. 37.

⁴⁷ AEV, Calaix 6, perg. 347.

⁴⁸ AEV, Calaix 6, pergs. 1747, 2348.

⁴⁹ CSCV, doc. 1123.

⁵⁰ DSMSC, doc. 149.

⁵¹ AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 34.

primers l'any 1214.⁵² Llavors també apareix en l'encomanament de la castlania menor del castell de Centelles de l'any 1242, en la qual s'esmentà que *ipsam fortitudinem de Blancafort* estava al càrrec d'un guerrer amb el seu feu (*ipsum militem de Blancafort cum suo feudo*).⁵³ El mas Blancafort presenta avui una torre datada als segles XII-XIII, que segurament li va donar el nom, i també compta amb un molí documentat a finals del segle XIII adossat a la torre (Oliver, 2014, p. 40-41).

La casa d'Esparreguera

També es trobava fora del terme castral de Centelles la *domus* d'Esparreguera, a l'emplaçament del vilar *Valle Orsaria* documentat l'any 898; aleshores, l'abadessa Emma hi tenia personal servil.⁵⁴ Eventualment convertit en vil·la a la primera meitat del segle XI (*in vila Esparachera*, 1016), l'any 1085 s'hi trobava el *manso de Esparragera cum terris et vineis et cum ea omnia que ad ipsum mansum pertinent*.⁵⁵ L'any 1194, Ramon de *Sparegera* fou testimoni d'una donació de Bernat d'Aguilar de masos del Congost a Santa Maria de l'Estany⁵⁶ i, el 1201, el mateix senyor posseïa el que ja era *domus* i en jurà fidelitat al vescomte Guillem (*de illa domo mea de Sparagara que est in termino castri Brulii*; CC, p. 758). Nogensmenys, la relació amb els Centelles, per bé que indirecta, existia: des de 1231, Guillema de Castell, filla del castlà del castell de Centelles Bernat de Castell, consta casada amb Ramon de Vilanova i ambdós vivien a la *domus desparreguera*.⁵⁷ L'any 1365 també es documenta el *camí qui va de la casa de Esparreguera y puya al Castell de Sentelles*.⁵⁸ Actualment es conserven bona part dels murs d'una construcció que havia estat monumental (fig. 9); els murs es consideren genèricament de factura romànica (ERC, 2014, p. 436-438).

Figura 9. La casa forta d'Esparreguera, c.1920-1930.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

Les *domus* del domini del Centelles es vinculen a l'emergència de nissagues locals, des dels mateixos Centelles —que tingueren la seva residència en una d'elles *abans* de traslladar-la al castell roquer que des de finals del segle IX feia de centre castral— fins a les nissagues emergents en el marc de la xarxa aristocràtica que lideraven. Cal dir, que en cap cas hi ha indicis que permetin pensar en un «habitatge d'una família pagesa acomodada», com afirma A. Serra (2012, p. 113) per a la *domus* osonenca

52 ACA, Diversos, Centelles-Solferino, Actes de feus, vol. 33.

53 AEV, Cúria Fumada, Manuals notariais, 1244-1247, f. 66.

54 CCIV, doc. 37.

55 Arxiu Tarradellas a Poblet, Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, Reg. 212, f. 250; DVC, doc. 72.

56 AEV, Calaix 6, perg. 2629.

57 AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 27.

58 ACA, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 1.

de Todonyà. Al contrari: la seva vinculació documentada als Santa Eugènia, als Blancafort, als Casoles, als Castell-Esparreguera, als mateixos Centelles, les relacionen directament amb l'aristocràcia, sense que els *milites* jeràrquicament inferiors documentats en algunes cases avaluï la seva adscripció camperola sense fer una lectura molt forçada del concepte «pagesia benestant».

Excepte en els casos pitjor documentats, dels quals no es pot saber, les *domus* del domini dels Centelles es trobaven en l'emplaçament de vilars existents en el moment de la conquesta comtal d'Osona, que l'any 898 foren adscrits a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda. De 14 vilars esmentats aleshores (*villares sibi pertinentes, id est, valle Orsaria, Vineolas, Noctebona, Casulas, Sentelias, Balona, Mammolla, valle Asenaria, villare Ninfridii, villare Rigbaldo, Ulligo, villare Wistrimiro, Gemminas*), 13 quedaren aleshores incorporats al terme del castell de Sant Esteve, excepte Vallossera per trobar-se a la riba est del riu Congost. Dels 14, en tot cas, 6 (*valle Orsaria, Vineolas, Casulas, Sentelias, Ulligo, Gemminas*), potser 7 o 8 (*villare Ninfridii/villare Wistrimiro*) es documenten després com a *domus*, un percentatge prou elevat (42%-50%); de 3 sabem que esdevingueren simples masos (*Valle Asenaria > mansi de Valarnera, 1328-1329*,⁵⁹ *Balona > Bellona, 1314*,⁶⁰ *Rigbaldo > Riballons*); i d'entre 1 i 3 se'n perd la pista. Aquests diferents destins dels assentaments dels inicis del període comtal mostren, en conjunt, no els límits sinó la capacitat de decisió senyorial pel que fa a la reorganització dels assentaments d'acord amb les seves pròpies necessitats, alhora militars i d'explotació agrícola del domini.

Sembla que la fortificació de vilars va correspondre inicialment a la nissaga comtal, als mateixos comtes o als monestirs prepirinencs sota control de Ripoll o Sant Joan de les Abadesses. Les *domus* d'Ollic i Esparreguera són significatives amb la presència de dominis de l'abadessa Emma l'any 898 amb vinyes i personal servil (*vineam in loco qui dicitur Ulligo modiatas III et in villare Orsaria quantum visa sum habere et servum proprium meum nomine Isnardo et ancilla nomine Ermengarda*), que en el cas d'Ollic van precedir l'esment de la *rocha de Ullig* de 1048, una primerenca fortificació,⁶¹ i la *domo mea de Sparagara* de 1201 (CC, p. 758). La dinàmica fou continuada a partir del segle XI per la nissaga dels Centelles a través de la dinamització de la seva pròpia xarxa aristocràtica, en el marc de la qual cristal·litzaren noves nissagues (Casoles, Esparreguera, Blancafort, etc.) que prengueren el nom de les respectives *domus*. Aleshores també es produí la consolidació definitiva dels edificis, ja que referències documentals i vestigis arquitectònics més antics conservats són coincidents en la majoria dels casos. Malauradament, cap de les *domus* dels Centelles ha estat objecte d'estudi arqueològic i ens hem de limitar a aquelles coincidències i a paral·lelismes amb altres cases excavades a Osona (Pratdesaba, 2017; Serra, 2012) o altres comarques veïnes.⁶²

Entre els factors actuant en la fortificació dels vilars cal incloure el paper de les esglésies locals. Això és clar en la casa de Centelles, que rebia el nom de la molt propera església parroquial de Sant Martí (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinentiis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo, 1117*). Sobre aquesta església la nissaga ja devia exercir un domini suficient al primer terç del segle XI per fer-hi actes privats, com la cessió dels dominis del padrí Unifred a

59 AEV, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Notarials, R/2.

60 BC, perg. 220.

61 AMSMB, perg. 13-3-23 (= 13-3-24). Les *rocas* ja eren fortificacions l'any 854 a la Septimània (*rocam quam vocant Frusindi quam eorum genitor per aprisionis auctoritatem tenuit*; CCI: 347)

62 Per exemple, al Vallès, la casa d'Olivet (Cantarell, 2004) o Torreferrusa (Melo 2008).

Gilabert Isarn, primer antecessor de la nissaga *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*, l'any 1031 (Ordeig, 2003). També hi havia una relació estreta entre *domus* i església local en el cas de Casoles. Això permet plantejar una hipòtesi sobre el lliscament del mot des del camp semàntic de la *domus Dei* al de les fortaleeses. El primer sentit, hereu d'una llarga tradició textual (Iogna-Pratt, 2006), s'aplica en els textos osonencs primerencs a les esglésies articuladores del poblament de la rodalia (*locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis [...] kasas nostras cum exio et regresio suo et de terra pecia I et ipsas kasas cum suos superpositos et exio et regresio*, 881).⁶³ Aquest sentit encara és vigent al segle XI (*domum Sancte Eulalie*, 1009; *domo de Sancta Maria*, 1011).⁶⁴ És lícit plantejar que el canvi de significat el va facilitar que els senyors tenien, sovint, esglésies pròpies, i que llurs residències fortificades es trobaven a prop.⁶⁵

L'interès defensiu no era incompatible amb la funció de les *domus* com a centres d'explotació agrícola del domini i, si més no en els casos documentats, amb un interès preferent per la producció i emmagatzematge de vi (Vinyoles, Bertí), o la molinaria (Ollic, Blancafort, Torre de Centelles). En tot cas, produccions i rendes adaptades a l'especulació i la comercialització.

En el cas de Vinyoles, la preexistència del topònim l'any 898 (*Vineolas*) demostra la intensificació feudal de conreus que ja caracteritzaven prou els assentaments anteriors per donar-los nom. Això fa deixar plantejada la qüestió de la continuïtat entre l'organització de l'espai rural anterior —i eventuais formes de domini— i la feudal postconquesta. En el cas de la rodalia de *Sentilias*, la *domus* del segle XII es trobava al costat d'una coromina, aquells espais que a partir dels segles IV-VI foren camp de la reserva senyorial i que apareixen a la documentació com espais d'explotació consolidada en el temps (Billy, 1997). Per a Catalunya, s'han considerat explotacions en mans de les «élites territoriales y locales [...] como tierras propias de un sistema agrario antiguo, siendo probable que su explotación haya persistido mediante otras formas de asentamiento y con diversos métodos de dominio durant la alta edad media» (Folch, Gibert i Martí, 2010, p. 128-130). La coromina de Centelles és una pista per entroncar el nucli del domini de la nissaga feudal amb formes anteriors de domini en l'àmbit local.

La diversitat de funcions tindria efectes en la morfologia de les *domus*. Molins, trulls i cellers, juntament amb espais residencials eventualment més amables, diferenciaven contribuïen *domus* i castells, més tributaris de consideracions defensives. V. Farías (2002, p. 38-39), així, considera que la diferència, clara pels contemporanis, la dictaven els elements defensius. Tanmateix, crec que el factor de diferenciació principal era jurídic: les *domus* no tenien drets jurisdiccionals propis, és a dir, no eren fortaleeses termenades i els castells sí. Això ho tenien clar els juristes al servei dels senyors com els que van fer, a mitjan segle XIX, el *Llibre de la Baronia d'Aiguafreda*, una quadra centrada per una *domus* a la vall del Congost: *en los tiempos más antiguos y antes del siglo XVII cuando por tenerse idea mas ecsacta de las diversas categorías de bienes feudales o jurisdiccionales se hablaba con mayor entereza, el patrimonio de Aiguafreda no se llamaba nunca de Baronia, esto es «castrum», y si bien quadra de Ayguafreda*.⁶⁶ Les *domus*, des d'aquesta perspectiva, no eren castells. S'hi podien convertir o podien

⁶³ CCIV, doc. 2.

⁶⁴ DCV, docs. 708, 723.

⁶⁵ Prèviament, en el trànsit dels segles X-XI, s'observa a la documentació osonenca un canvi en la denominació de les residències pageses, de les *kasas* a les *domos*, que d'alguna manera també està relacionat amb la qüestió que ens ocupa ara.

⁶⁶ Arxiu Municipal d'Aiguafreda, Llibre de la Baronia d'Aiguafreda, f. 2. È. Sirot (2007, p. 25, 40-43) també observa que els escriptors diferenciaven castells i *domus*.

deixar de ser-ho, però eren diferents jurídicament, al marge que en alguns casos materialment fossin equiparables i diferents de les cases dels pagesos.

Nogensmenys, en el cas del domini dels Centelles aquesta evolució secular va cristal·litzar en el context d'una guerra. Els Montcada i els Cardona es van enfrontar pel control de la Catalunya Central, després de la mort sobtada del vescomte Ramon Folc II l'any 1150. El conflicte durant la segona meitat del segle XII (Rodríguez, 2009, p. 52-61) també es va fer sentir a prop del domini dels Centelles, per exemple, quan l'abat de Sant Vicenç de Cardona hauria estat agredit tot passant per Collsuspina (*quod peius est, ad collum Espina accepit abatem et suum socium et abstulit ei mulam et vestimentum clerici et abatem nisus est percutere et tollere pugno*, 1161).⁶⁷ La guerra devia mobilitzar les xarxes aristocràtiques de les dues grans nissagues, en les quals els Centelles i llurs propis fidels estaven inclosos. No gens estranyament, els feudataris de la *domus* de Blancafort apareixen aleshores en una infeudació feta pel seu germà Pere Gros de Santa Eugènia que incloïa la defensa dels honors propis osonencs i vallesans (*et valeatis nobis semper de nostro honore in Ausona et in Valles contra cunctos homines et feminas*), l'any 1177, amb Gilabert de Centeies.⁶⁸ L'acord de pau imposat pel rei Alfons II per resoldre les *inter se multis et variis contentionibus et inimicaciones*, l'any 1190, també va contenir la signatura com a testimoni de Berenguer de Centiliis.⁶⁹

Crec que es poden atribuir a aquest conflicte dos canvis principals. Per una banda, l'afermament definitiu del model de *domus* fortificada, tinguda per feudataris o aloers fidels, disposades a manera de glacis protector entorn del nucli del domini (fig. 10) i relligades entre elles i amb el castell termenat per camins que permetien el desplegament ràpid dels guerrers armats (*ipsam fortitudinem de Blancafort et donat ei ipsum militem de Blancafort cum suo feudo*, 1242; *lo camí qui va de la casa de Esparreguera y puya al Castell de Sentelles*, 1365).⁷⁰ Sembla un indicador de la cristal·lització tardana del model l'esment, el 1139, de *ipsas domos de Centeies*, en plural, a l'emplaçament de la casa forta existent el 1117, potser en referència a la pervivència de cases del nucli del vil·lar original i de pagesos sota domini directe adscrits al conreu de la coromina adjacent. Per una altra banda, es produí el trasllat de la residència senyorial des de la *domus* a la pròxima fortalesa encimbellada dita primer de Sant Esteve. El canvi de nom d'aquesta dataria el moment del trasllat entre els anys 1162 (*strata publica qui perguir ad Vicum usque subtu castrum Sancti Stephani*) i 1198 (*in terminio castru de Scintillis*).⁷¹ En aquest moment, s'ha detectat un «programa constructiu» adreçat a transformar el castell roquer, vell de tres segles, en una fortalesa amb funcions residencials (Chávez i Pastor, 2014).

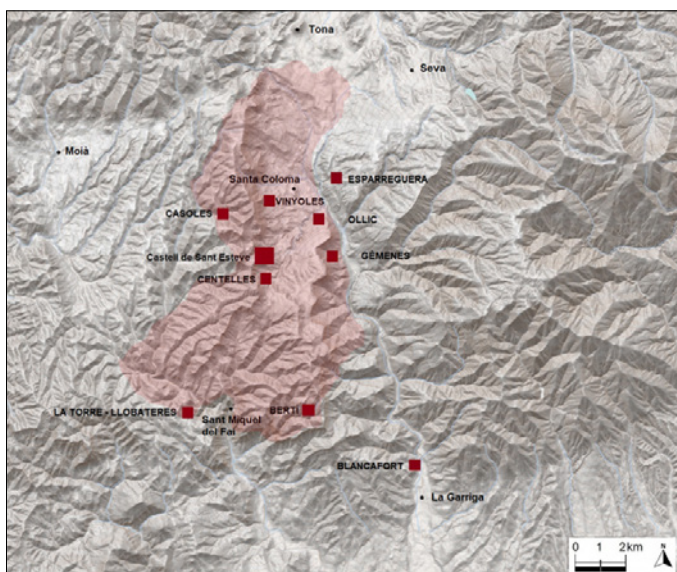

Figura 10. Terme castral i cases fortes dels Centelles.

67 DVC, doc. +202. L'editor el considera fals, per bé que continua reflectint l'enfrontament entre ambdues cases, que és el que interessa aquí.

68 Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar.

69 CDADC, doc. 47.

70 AEV, Cúria Fumada, Manuals notariais, 1244-1247, f. 66; ACA, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32.

71 AMSMB, perg. 16-1-04; AEV, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33; CC, p. 916. Al segle XVII es parlava dels masos «dentra de los términos de Centelles que antes se llamó San Estevan» (ACA, Diversos, Centelles-Solferino, Papers diversos, 126).

El conflicte de la segona meitat del segle XII, fou, doncs, clau per a la cristallització definitiva de les *domus* del domini dels Centelles, culminant una tendència iniciada amb la senyorialització dels vilars existents en el moment de la conquesta comtal d'Osona. En aquest sentit, el cas de les *domus* dels Centelles també apunta a la proposta feta de les torres alodials (Gibert, 2018, p. 167-198) com a «precedent remot» de les *domus* baixmedievals (Martí i Viladrich, 2018, p. 4). En el cas de la *domus* d'Ollic, singularment, aquesta seqüència es compleix entre el domini comtal dels segles IX-X, la *roca* de mitjan segle XI i la *domus* posterior; només cal afegir el vilar de finals del segle IX. Aquesta transformació feudal d'assentaments camperols preexistents presenta cert paral·lisme amb les *turres/almuniae* de Lleida (Eritja, 1997) o les torres de la rodalia de Tortosa, després de les conquestes feudals del segle XII; en el cas de la torre de Burjassénia de Tortosa, amb participació dels Centelles (Mateu i Virgili, 2020). Aquests paral·lismes suggereixen l'exportació d'experiències de defensa i explotació dels dominis entre el rerepaís i les successives fronteres cap cop més llunyanes,⁷² de gran interès, també, arqueològic.

BIBLIOGRAFIA

- Billy, P.H. (1997). *La 'condamine', institution agro-seigneuriale. Étude onomastique*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
- Bolòs, J. (2014). L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXV, 101-170.
- Bur, M. (dir., 1986). *La maison forte au Moyen Âge. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai - 3 juin, 1984*. Éditions du CNRS.
- Cantarell, C. et al. (2004). *Des del cim de la torre: La domus d'Olivet*. Museu de Granollers.
- CC: DD.AA. (1973). *Els castells catalans. IV: Tarragonès, Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Montsià, Terra Alta, Cerdanya i Osona*. Dalmau Editors.
- CCII: Abadal, R. d' (1926-1952). *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 vols. Institut d'Estudis Catalans.
- CCIV: Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia, IV (Els comtats d'Osona i Manresa)*. 3 vols. Institut d'Estudis Catalans.
- Chávez, A. & Pastor, I. (2014). Resultats de la recerca arqueològica al castell de Centelles. Campanyes 2009-2010 i 2011 (Sant Martí de Centelles). Dins *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Museu Episcopal de Vic, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, (p. 184-187)
- CDADC: Rodríguez Bernal, F. (2016). *Collecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*. Fundació Noguera.
- CSCV: Rius, J. (1946). *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. 3 vols. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

72 Com en el model de casa-torre exportat immediatament pels portuguesos a l'Estado da Índia (Mendiratta, 2019).

- DCV: Ordeig, R. (2000-2010). *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*. 4 vols. Patronat d'Estudis Osonencs.
- DVC: Galera, A. (1998). *Diplomatari de la Vila de Cardona (anys 966-1276)*. Pagès Editors.
- DSMSC: Papell, J. (2005). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. 2 vols. Pagès Editors.
- ERC (2014). *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya. Barcelona: I*. Fundación Santa Maria la Real.
- Eritja, X. (1997). Les 'turres-almuniaie' d' Avinganya. Dins J. Bolòs i J. J. Busqueta (eds.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Universitat de Lleida, (p. 179-190)
- Farías, V. (2002-2003). Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII): un inventario a partir de las fuentes escritas. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 23-24, 23-50.
- Folch, C. i Gibert, J. i Martí, R. (2010). Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): Toponímia, documentación y arqueología. Dins Ph. Sénac (coord.), *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Ebre (VIIe-XIe siècles)*. Presses universitaires du Midi, (p. 125-156)
- Gibert, J. (2018). *L'expressió material del poder durant la incorporació al domini comtal: esglésies, castells i torres a la Catalunya Central (segles X-XI)*. Ajuntament de la Pobla de Claramunt.
- Iogna Prat, D. (2006). *La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge*. Éditions du Seuil.
- Martí, R. i Viladrich, M. (2018). Les primeres fortificacions medievals: dades arqueològiques i tècniques constructives. *Treballs d'Arqueologia*, 22, 3-4.
- Mateu, M. i Virgili, A. (2020). La torre de Burjassénia (L'Aldea, Baix Ebre). Un centre de colonització agrària (segles XII-XIII). Dins X. Aquilué i J. Beltrán de Heredia i À. Caixal i J. Fierro i H. Kirchner (eds.), *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Diputació de Barcelona), Museu d'Història de Barcelona (Ajuntament de Barcelona), Museu d'Arqueologia de Catalunya (Generalitat de Catalunya), Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana (Universitat Autònoma de Barcelona), (p. 527-533).
- Melo, J. (2008). Intervenció arqueològica a l'edifici medieval de Torreferrussa. La domus fortificada de Canaïes (s. XII-XIII). *L'Ordit*, 2, 157-170.
- Mendiratta, S. L. (2019). *Domus Fortis In Æquator: a segunda vida da casa-torre de origem Europeia no antigo Estado da Índia*. Ordem dos Arquitectos Secção Regional Norte.
- Oliver, J. (2014). L'organització del terme de la Garriga a l'Edat Mitjana. Dins E. Barbé et al., *Història de la Garriga. Dels primers assentaments humans al segle XXI*. Ajuntament de la Garriga, (p. 23-57).
- Ordeig, R. (2003). Dades sobre la història altmedieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI). *Ausa, XXI* (51), 11-21.

- PACB: Baiges, I. J. et al. (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. 4 vols. Fundació Noguera.
- Pladevall, A. (1987). *Centelles. Aproximació a la seva història*. Ajuntament de Centelles.
- Pratdesaba, A. (2017). Les fortificacions osonenques del període medieval. Estat de la qüestió arqueològica. *Ausa*, XXVIII (179), 9-22.
- Retamero, F. et al. (2015). Agricultura en terrasses en espais feudals: els casos del mas l'Agustí (Tagamanent, Vallès oriental) i del solar dels Centelles (Sant Martí de Centelles, Osona). Dins *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central-2014*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, (p. 188-196).
- Riu, M. i Segret, M. (1986). Les 'torres' o masies fortificades de la Vall de Lord. *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, 3, 201-215.
- Rocafiguera, F. (1983). Cinc documents de Centelles dels segles x i xi. *Ausa*, XI (106-107), 77-86.
- Rodríguez Bernal, F. (2009b). *Els vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Universitat de Lleida.
- Serra, A. (2012). Excavació de la vila i domus de Todonyà (Masies de Voltregà, Osona). *Quaderns Agraris*, 32, 111-124.
- Siro, É. (2007). *Noble et forte maison. L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales, du milieu du XIIe au début du XVIe siècle*. Picard.
- Sousa, S. R. Vieira de (2018). Poder e arquitetura urbana: a casa-torre no Porto Medieval. Dins A. Aguiar Andrade et al. (eds.), *Espaços e Poderes na Europa Urbana Medieval*. IEM e Câmara Municipal de Castelo de Vide, (p. 253-264)